

Yesevî Dervişi Hazînî'nin Âyetleri Anlama Yöntemi: Cevâhirü'l-Ebrâr'ın Kur'ânî Referansları Üzerine Bir İnceleme

Şükrü MADEN
Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
madensukru@gmail.com

Öz

Hoca Ahmed Yesevî, düşünce sistemi ve sûfi yaşam tarzıyla Türkler arasında İslâm'ın yayılmasına önemli ölçüde hizmet etmiş bir mutasavvıftır. Ahmed Yesevî'nin âlim bir mutasavvıf olarak Yeseviyye'nin tasavvuf anlayışını Kur'an ve Sünnet üzerine kurması bunda etkili olmuştur. Kendisinden sonra gelen Yesevî dervişleri de eserlerinde tasavvufî meseleleri dinî nasrlara dayandırmışlardır. Bunlardan biri olan Ahmed b. Mahmûd Hazînî (ö. 1002/1593'ten sonra) Ahmed Yesevî'nin hayatı ve Yesevîlikle ilgili literatürün en önemlilerinden olan *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr* adlı eserinde çok sayıda âyete atıfta bulunmaktadır. Genel itibarıyla Yeseviyye tarikatının ve Hazînî'nin tasavvufî düşüncesinin Kur'an zemininde geliştiğini göstermesi açısından *Cevâhirü'l-Ebrâr*'daki bu iktibaslar önemlidir. Bu çalışma ile Hazînî'nin hangi tasavvufî esasları hangi âyetlere dayandırdığı, âyetleri anlama yöntemi, siyaka dikkat edip etmediği ve âyetleri anlayış tarzının genel tefsir literatürü ve özellikle de işârî tefsir anlayışı içinde nerede durduğu gibi hususların açığa çıkarılması amaçlanmaktadır. Ziea Hazînî eserinde bir takım tasavvufî konu, kavram ve esasî âyetlerin beyânî ve işârî yorumlarına dayandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yesevî, Hazînî, Kur'an, *Cevâhirü'l-Ebrâr*, Tasavvuf, İşârî, Analoji.

Understanding Method of Ayah by Yesevî Dervish Hazînî: An Analysing About Quran References of Cevâhirü'l-Ebrâr

Abstract

Hodja Ahmed Yesevî with Sufi life style and idea system served to spread Islam substantially and accepted in Turks. Ahmed Yesevî was influential due to his Sufism culture based on Quran and Sunnah. After him it was seem that dervishes based Sufism topics to religious texts. Important one of pieces that *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr* written by Ahmed b. Mahmûd Hazînî. Hazînî referred to many Quran Ayah in his piece. In generally *Cevâhirü'l-Ebrâr* is very important due to the fact that Yesevî Tariqa and Sufism of Hazînî based on the Quran. In this study, each of referred to Quran ayah will be examined in terms of Hazînî's Sufism foundations from which Quran ayah and method of understanding ayah and style of understanding ayah in general tafsir literature and finally in particular where Hazînî stands in understanding of Isar tafsir.

Keywords: Yesevî, Hazînî, Quran, *Cevâhirü'l-Ebrâr*, Sufism, Ishari, Analogy.

Giriş

Hoca Ahmed Yesevî¹ (ö. 562/1166) ve ona nispet edilen Yeseviyye tarikatı² düşünce sistemi ve sûfî yaşam tarzıyla Orta Asya göçebe Türk toplulukları arasında geniş kabul görerek İslam'ın yayılmasına önemli ölçüde hizmet etmiştir. Ahmed Yesevî'nin bu derece etkili olmasında tahsil ettiği şer'î ilimlerin ve aldığı tasavvufî terbiyenin önemi büyüktür. O, din ve tasavvuf anlayışını Kur'an ve Sünnet çerçevesinde bina etmiş, onun "hikmet"leri İslam'ın temel kaynaklarından, özellikle de Kur'an'dan ayrı düşünülmemiştir.³ Aynı şekilde daha sonra gelen Yeseviyye dervişleri de yazdıkları eserlerde tarikat usûl ve erkânını âyetlere dayandırmışlardır.

Bu çalışmada, Hoca Ahmed Yesevî'nin (ö. 562/1166) menakıbı ve Yesevîlik tarikatının âdap ve usûlüne dair en önemli kaynaklardan biri olan *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr* adlı eserdeki⁴ Kur'ânî referanslar incelenmektedir. Eser Yesevî Dervîşî Ahmed b. Mahmûd Hazînî (ö. 1002/1593'ten sonra) tarafından kaleme alınmıştır. Eserde hem Ahmed Yesevî'den yapılan nakillerde hem de Hazînî'nin kendi ifadelerinde çok sayıda âyet ve hadise atıfta bulunduğu görülmektedir. *Cevâhirü'l-*

¹ Hoca Ahmed Yesevî, Çimkent şehri yakınlarındaki Sayram kasabasında doğmuştur. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Babası Şeyh İbrahim'dir. İlk tahsilini Yesi şehrinde Arslan Bâb'dan (Baba) yapmış, onun vefatından sonra da Buhara'ya giderek Yûsuf Hemedânî'ye (ö. 535/1140) intisab edip ondan hilâfet almıştır. Ahmed Yesevî daha sonra Yesi'ye dönerek vefat ettiği 562/1166 yılına kadar burada irşad faaliyetlerini yürütmüştür. İslamî ilimlere, Arapça ve Farsça'ya vakıf olan Ahmed Yesevî, bozkırda göçebe halinde yaşayan Türklere dinî hükümleri ve tarikatın âdap ve usûllerini öğretmiştir. En önemli eseri manzûm olarak söylediği *Divân-ı Hikmet*'den başka *Fakr-nâme*, *Risâle der-Âdâb-ı Tarikat* ve *Risâle der-Makâmât-ı Erba'in* adlı eserleri bulunmaktadır. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 27-86, 119-161; Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, (haz.) Hayati Bice, (ed.) Mustafa Tatcı, (Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016), Giriş Kısmı, s. 19; Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989) c. II, s. 159-161; Necdet Tosun, "Yeseviyye", *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), c. XLIII, s. 487.)

² Yeseviyye hakkında bkz. Köprülü, s. 87-118; Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), s. 245; Tosun, s. 488-490; Eraslan, "Ahmed Yesevî", s. 161.

³ İsmail Çalışkan, "Ahmed Yesevî Düşüncesinde Kur'an'ın Yeri -Bir Gönül Erinin Mısralarına 'Ruh Veren' Ayetler-", *Türk Dünyası Bilgiler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, 26-28 Mayıs 2014 içinde (Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), Eskişehir 2013), s. 415.

⁴ Ahmed Yesevî ve Yeseviyye hakkında önemli akademik çalışmalar yapılmış olmakla birlikte Fuad Köprülü'nün birinci basımı 1919'da yapılan *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı eserinin aşıldığı söylemek hala zordur. Nitekim Köprülü bu eserde bu konuyu Hazînî'nin *Cevâhirü'l-Ebrâr*'ındaki bilgiler çerçevesinde ele almıştır. Ancak Köprülü'nün adı geçen eserinin ilk basımı sırasında Halis Efendi Kütüphanesi'nde bulunan *Cevâhirü'l-Ebrâr*, daha sonra İstanbul Üniv. Kütüphanesi'ne intikal edince eserin kaybolduğu zannedilmiş ve Ahmed Yesevî ve Yeseviyye hakkında çalışma yapan araştırmacılar Köprülü'nün verdiği bilgilerle yetinmek zorunda kalmışlardır. 1977'de Kemal Eraslan, eserin İstanbul Üniv. Ktp., TY, nr. 3893'te bulunduğuna işaret etmiştir. ("Yesevî'nin Fakr-name'si", *İstanbul Üniv. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1977, c. XXII, s. 45.)

Ebrâr'daki⁵ bu iktibaslar genel itibariyle Yesevîlik tarikatının ve Hazînî'nin tasavvufî düşüncesinin Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünneti zemininde geliştiğine işaret etmesi açısından incelemeye değerdir. Bu çalışmada, Hazînî tarafından atıf yapılan âyetler bağlamları itibariyle özel olarak incelenerek müellifin hangi tasavvufî esasları hangi âyetlere dayandırdığı, âyetlerden iktibas yaparken nasıl bir yöntem kullandığı, metinsel ve tarihsel bağlama dikkat edip etmediği, âyetleri anlayış tarzının genel tefsir literatürü ve özellikle de işârî tefsir anlayışı içinde nerede durduğu gibi hususlar mesele edilmektedir.

Aşağıda Hazînî ve eseri hakkında bilgi verildikten sonra tasavvufun tefsir ile ilişkisine değinilmekte, ardından da *Cevâhirü'l-Ebrâr*'da âyetlere yapılan atıflar yukarıda belirtilen minval üzere incelenmektedir.

I. Hazînî ve *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr* Adlı Eseri

Tabakat kitaplarında ya da şuarâ tezkirelerinde Hazînî ile ilgili pek bilgiye rastlanmaz. Hakkındaki malumat daha çok kendi eserlerine dayanmaktadır. *Cevâhirü'l-Ebrâr*'ın mukaddimesindeki ifadelerinden adının Ahmed olduğu anlaşılır. Hazînî diye meşhur olup Hisar'da doğmuştur.⁶ On iki yaşındayken Hisar'a gelen Seyyid Mansur'dan (ö. 965/1557-58) etkilenerek Yeseviyye tarikatına intisap etmiş, henüz on dokuz yaşında iken Seyyid Mansur'un halifesi olmuştur.⁷ Hazînî, Sultan III. Murad'ın cülusuna rastlayan dönemde hac dönüşü İstanbul'a gelmiştir. Padişahın yakın ilgi gören Hazînî, bazı eserlerini Sultan III. Murad'a ithaf etmiştir. Kesin tarihi bilinmemekle beraber 1002/1593 tarihinden sonra vefat ettiği söylenebilir.⁸

Babası Kübreviyye tarikatine mensup olduğu için küçüklüğünde Hazînî de Kübrevîdir. Ancak Hisar'a gelen Seyyid Mansur'un zikrine katılınca Kübreviyye gönlünden silinip Yesevîlik'e bağlanmıştır.⁹ Hazînî'nin aynı zamanda Nakşibendiyye tarikatından da hilafet icazeti bulunmaktadır. Nakşibendiyye'de Molla Emin'den hilafet izni almış ve Buhara'da uzun süre şeyhlik yapmıştır. Hazînî vefat edinceye kadar Yeseviyye ve Nakşibendiyye tarikatlarının usûllerini tatbik etmiştir.¹⁰

İyi seviyede Arapça, Farsça ve Çağatay Türkçesi bilen Hazînî'nin yedi eseri bulunmaktadır. Eserlerinden *Menba'u'l-Ebhâr fî Riyâzi'l-Ebrâr*'da Yeseviyye ve Nakşibendiyye ağırlık olmak üzere çeşitli tarikatların usûlleri ve

⁵ Bu çalışmada *Cevâhirü'l-Ebrâr*'ın Cihan Okuyucu tarafından 2014 yılında yapılan baskısı kullanılmıştır. Bu basım, metnin latinize haliyle birlikte Mücahit Kaçar tarafından yapılan sadeleşmiş metnini de ihtiva etmektedir. (Hazînî, *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâc-i Bihâr: İyilerin Dalgalı Denizlerinden Çıkardığı İnciler* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014.)

⁶ Hazînî, vr. 3^a.

⁷ Hazînî, vr. 91^a -91^b.

⁸ Hazînî, s. 16 (Giriş kısmı.)

⁹ Hazînî, s. 25 (Giriş kısmı.)

¹⁰ İbrahim Kunt, "Sultan Ahmed Hazînî'nin Hayatı ve Eserleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* V/13, (2004): 267.

şeyhlerinin menkıbelerinden bahsedilmektedir.¹¹ *Hüccetü'l-Ebrâr* adlı eseri ise Farsça olup manzum olarak yazılmıştır. Genel itibariyle Yesevî silsilesinde bulunan şeyhler hakkında bilgi verilmektedir.¹² *Teselliyü'l-Kulûb*, Hazînî'nin Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) *Mesnevî*'sindeki ilk üç beytin şerhine dair yaptığı açıklamalardan oluşmaktadır.¹³ *Câmi'u'l-Mürşidîn* de dört bölümden oluşmakta olup Yeseviyye, Nakşibendiyye, Kübreviyye ve Aşkiyye'nin meşâyihine dair bilgiler verilmektedir.¹⁴ Hazînî'nin bir başka eseri ise çok sayıda gazel, rubâî, kaside, tahmis, kıta ve mesnevî tarzında şiirler ihtiva eden oldukça hacimli *Dîvânı*'dır.¹⁵ Hazînî'nin ayrıca kendisinden önce vefat eden hanımı ve çocukları için yazdığı iki mersiyesi (*Du Mersiye*) bulunmaktadır.¹⁶

Hazînî'nin son eseri ise *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr*'dır. Eserin bilinen tek nüshası İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar Bölümü 3893 numaraya kayıtlıdır. 1002/1593 tarihinde istinsah edilmiştir.¹⁷ Eser ilk olarak 1995 yılında Cihan Okuyucu tarafından latinize edilerek yayınlanmıştır.¹⁸ Hazînî, eserin baş kısmında çocukluğundan beri Yesevîlik hakkında bu tarikatın arif ve salihlerinden, vesikalardan, risalelerden, çeşitli nüshalardan ve kitaplardan bilgiler topladığını belirtmekte,¹⁹ Osmanlı Sultanı III. Murad'ın emriyle de bunları *Cevâhirü'l-Ebrâr* adıyla kaleme aldığını ifade etmektedir.²⁰ Muhtevası bakımından *Cevâhirü'l-Ebrâr*'da Hoca Ahmed Yesevî ile Hazînî'nin şeyhi Seyyid Mansûr'un hayatları ve kerâmetlerinden bahsedilmekte; gerek Ahmed Yesevî'den nakledilerek gerekse Hazînî'nin verdiği bilgilerle Yesevîlik tarikatının şeyhleri, usûl ve erkânı anlatılmaktadır. Özellikle halvetin usûlü, zikir sözleri ve adabı, şeyhe itaat ve ona duyulan ihtiyaç, manevî temizlik, organların ve hislerin orucu, mürid olmanın âdap ve usûlleri ve semâ gibi konular âyet ve hadisler ile çeşitli tasavvufî eserlere dayandırılarak açıklanmaktadır.²¹

¹¹ Eser hakkında bkz. Nadirhan, "Hazînî (ö. 1002-1593-4)'nin Menba'u'l-Ebhâr fi Riyâzi'l-Ebrâr Adlı Eseri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi III/7*, (2001): 243-248; Samire Mahmudova, "Hazînî'nin 'Menba'u'l-Ebhar fi Riyazi'l-Ebrâr' Adlı Eserinin Tahkik Neşir ve Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.)

¹² Hakkında bkz. Kunt, "Sultan Ahmed Hazînî'nin Hayatı ve Eserleri", s. 280-283.

¹³ Hakkında bkz. Kunt, "Sultan Ahmed Hazînî'nin Hayatı ve Eserleri", s. 275-277.

¹⁴ Seyfuddin Refi'ü'ddin, Hasan Nadirhan, "Hazînî'nin 'Câmi'u'l-Mürşidîn' Adlı Eseri Hakkında", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi VI/12*, (2004): 159-166.

¹⁵ Hakkında bkz. İbrahim Kunt, "Hazîni ve Divanı (İnceleme-Metin)" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.)

¹⁶ Hakkında bkz. Kunt, "Sultan Ahmed Hazînî'nin Hayatı ve Eserleri", s. 278-279.

¹⁷ Nihat Azamat, "Cevâhirü'l-Ebrâr", *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), c. VII, s. 432.

¹⁸ Hazînî, *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâc-i Bihâr: Yesevi Menakıbnamesi*, (haz.) Cihan Okuyucu, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1995.)

¹⁹ Hazînî, vr. 3^a.

²⁰ Hazînî, vr. 5^a-5^b.

²¹ *Cevâhirü'l-Ebrâr*'da âyetlerden yapılan iktibaslar bu çalışmada ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Eserdeki hadisler ise Veli Atmaca tarafından incelenmiştir. Atmaca eserde yer

II. Tasavvufun Kaynağı Olarak Kur'an-ı Kerim ve İşârî Tefsir

İslamî ilimlerin diğerlerinde olduğu gibi tasavvuf da temel kavramlarını, usûl ve erkânını Kur'an ve hadislere dayandırmaktadır. Mutasavvıflar görüşlerini meşru bir zemine oturtmak için tasavvufî düşüncelerinin temel esaslarının birçoğunu Kur'an'dan almışlardır. Ahlak, ihlas, sabır, rıza, takva, zühd, hikmet, tevbe, zikir, itmi'nân, sıdk, şükür, tefekkür, tevekkül, teşbih, mücahede ve yakîn gibi pek çok tasavvufî kavramı Kur'an âyetleriyle temellendirmişlerdir.²² Bu hassasiyet aynı zamanda tasavvufî yaşamla ilgili sapmaların önüne geçilmesini sağlamış, sapkın zümreler eleştirilerek ana çizginin Kitap ve Sünnet üzere olması temin edilmiştir.²³

Mutasavvıfların Kur'an'a dayalı istidlâllerine bakıldığında bunlardan bazılarının âyetlerden doğrudan anlaşılabilen beyânî tefsir ile uyumlu olduğu, bazılarının ise işârî yöntemle elde edildiği görülmektedir.²⁴ Beyânî tefsir Arap dili kuralları içinde hareket edilerek Kur'an'ın anlaşılıp açıklanmasından ibaret olup daha ziyade müfessirler, dilciler, fıkıhçılar ve kelamcılar tarafından kullanılır.²⁵

İşârî yönetime göre ise Kur'an, sûflerin kalbine doğduğu kabul edilen keşf ve ilham gibi işaretler ile açıklanmaktadır.²⁶ Zâhirî ve bâtinî anlam ayrımına dayanan bu metoda göre sûfler Kur'an'ın bâtinî anlamını yakîn ehli ariflerin bildiğini belirtmektedirler. Bu sebeple onlara göre âyetlerin bâtinî manasını elde edebilmek için bilgi birikimi ve tefekkür kabiliyeti yanında ahlakî olgunluk da gereklidir.²⁷

Bununla birlikte tefsir ilminde âyetlerin işârî açıklamaları bir "te'vil" olarak görülerek bu yorumların geçerliliği için bir takım şartlar öne sürülmüştür. Buna göre işârî te'vil yoluyla ulaşılmış yorum âyetin herkesçe anlaşılabilir zâhirî anlamını nefyeden muhalif bir mana olamaz. Ayrıca bu anlamın doğruluğuna delalet eden başka bir delil olmalı, bu manayı kabul etmeye engel olacak şer'î veya aklî bir engel de bulunmamalıdır. Yine bu işârî te'vil,

---

verilen hadislerin tahririni yapmış, sıhhatlerini değerlendirmiştir. ("Hadisleri Bakımından Cevahirü'l-Ebrar min Emvaci'l-Bihar (Yesevi Menakıbnamesi) Üzerine Bir İnceleme", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi XI/2*, (2002): 327-344.)

²² Serrâc (ö. 378/988), Kelâbâzî (ö. 380/990), Kuşeyrî (ö. 465/1072), Hücvîrî (ö. 465/1072) ve Herevî (ö. 481/1089) tarafından kaleme alınmış bazı erken dönem tasavvuf eserlerinde âyetlerle istidlâl edilen ve edilmeyen tasavvufî kavramların listesi için bkz. Muhammed Esad Erkaya, "Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları" (Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 30-41. Tasavvufun diğer ana kaynağı ise hadislerdir. Tasavvufun temel öğretilerinin hadislerdeki dayanakları için bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), s. 67-412.

²³ Reşat Öngören, "Tasavvuf", *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), c. XL, s. 123.

²⁴ Erkaya, s. 21.

²⁵ Muhsin Demirci, *Nas Olgu İlişkisi Bağlamında Kur'an'da Sosyal Gerçeklik* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), s. 132.

²⁶ Süleyman Uludağ, "İşârî Tefsir", *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), c. XXIII, s. 424.

²⁷ Abdülhamit Birşik, "Tefsir", *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), c. XL, s. 287.

Allah'ın muradını yansıtan yegâne mana olduğu iddiası da taşımamalıdır.²⁸ Genel çizgi böyle olmakla beraber yer yer tarihte zâhirî manayla çelişen te'vil biçimine doğru bir kayma da görülmüştür.²⁹ Bu nedenle gerekli görülen bu şartlara sıkı sıkıya bağlı kalındığını söylemek güçtür. Ancak bu tür yorumlar da ulema tarafından sert eleştirilerle karşılanmıştır.³⁰

Sûfiler tasavvufî kavramları Kur'an'dan istinbât ederken "i'tibâr" ya da "analoji" adı verilen bir yöntem daha kullanmaktadırlar. Bu yöntemde göre kavram ile âyet arasında tespit edilen benzerliğe dayanılarak ilgili âyet ele alınan konu, kavram veya manaya delil gösterilmektedir.³¹ Ancak bu yöntemle ulaşılan sonuçlar bazen âyetin metinsel ve tarihî bağlamına uygun anlamlar olurken bazen ise işârî yöntemde olduğu gibi bunu aşan göreceli çıkarımlar olabilmektedir. Bu sebeple işârî tefsirin makbul olması için gereken şartlar i'tibâr/analoji yöntemi için de geçerli olmalıdır.

III. Âyetleri Anlama Yöntemi Açısından Hazîni'nin Kur'ânî Referansları

Eserde âyetlerle delillendirilen tasavvufî konu, kavram ve esasların incelenmesi neticesinde Hazîni'nin âyetleri anlarken iki farklı yöntemde dayandığı sonucuna ulaşılmıştır. Hazîni'nin bu istidlâllerinin bir kısmı âyetlerin beyânî yöntemde göre yorumlanmasına dayanır. Yani onun bu tür çıkarımları Arap dili kuralları içinde ve âyetlerin bağlamına uygun olup müfessirlerin açıklamalarıyla da desteklenebilmektedir.

Hazîni'nin işârî veya analogik yöntemle elde ettiği diğer yorumlar ise tasavvufî tecrübenin tabiatı gereği sübjektif işaretler ve benzetmelerden ibarettir. Bununla beraber bu çıkarımlar genel itibarıyla tasavvufî tefsirin kabul şartlarını taşımaktadırlar. Ancak yazarın bu şartları aşan ifadelerine de rastlanmaktadır. Yazıda bu kısımlara da ayrıca dikkat çekilmiştir.

A. Beyânî Yoruma Dayalı İstidlaller

1. Takva

Cevâhirü'l-Ebrâr, Yesevîlik'te "halvet" in önemi ve usûlüne dair önemli ve ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir. Hazîni'ye göre halvetin en önemli şartlarından biri kişiyi maddî kirlere temizlediği kadar manevî kirlere de temizleyen abdesttir. Hazîni bu manevî kirlere ve bu kirlere arınıldığı

²⁸ Muhammed Abdülazîm Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân* (Kahire: İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), c. II, s. 81; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), s. 20.

²⁹ Birşık, s. 287.

³⁰ Erkaya, s. 348.

³¹ Analoji metodu için bkz. Mahmut Ay, "İşari Tefsirde İtibâr/Analoji Yöntemi", *Dini ve Felsefi Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*, (ed.) Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul, 2012) c. II, s. 730-734.

takdirde ortaya çıkacak olan nurlar hakkında bilgi verirken âyetlerden iktibaslarla bulunmuştur. Onun bu konuda bahsettiği hususlardan biri kişinin kuruntu ve kaygılardan kurtulmasıdır. Yani halvete girecek kimse endişe (hevâcis) elbisesini yıkarsa takva elbisesinin nurlarına mazhar olacaktır. Nitekim Kur'an'da *وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ* “*Takva elbisesi daha hayırlıdır*”³² buyurulmaktadır.³³ Doğrusu burada Hazînî'nin “hevâcis” (kuruntu, endişe, kaygı) kelimesi ile tam olarak neyi kastettiği açık değildir. Şayet dünyevî kaygıları kastetmişse, atıfta bulunduğu âyet ile asıl önem verilmesi gerekenin ilâhî konular olduğunu vurgulamak istemiştir. Nitekim tefsirlere bakıldığında da “takva elbisesi” tabirinin Hazînî gibi mecazî olarak anlaşıldığı görülür. Buna göre takva elbisesinden kasıt; verâ, haşyet, iman, tevhid, amel-i salih, iffet ve hayâ olabilir.³⁴

2. İtmi'nân

Hazînî'ye göre kişi nefsin bağlarından temizlenirse mutmainne nuru ile parlamış olur ki âyette *يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً* “*Ey mutmain olmuş nefis! Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön.*”³⁵ buyurulmaktadır.³⁶ Görüldüğü gibi Hazînî nefsin bağlarından kurtulmanın sonucunun mutmain olmak olduğunu düşünmekte ve bunu da aynı kavramın geçtiği âyetle delillendirmektedir. İtmi'nân tefsirlerde de nefsin Allah'ın va'di konusunda istikrar ve sebat bulması, herhangi bir şüphe, korku ve kederden emin olması, marifet ve yakînî bir bilgiyi elde etmesi anlamında açıklanmıştır.³⁷

3. Muhabbetullâh

Hazînî'ye göre eğer kişi düşmanlık kirinden temizlenilirse *أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ* Hazînî'ye göre eğer kişi düşmanlık kirinden temizlenilirse *أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ* “*Bilesiniz ki, Allah'ın dostlarına korku yoktur; onlar üzülmeyecekler de.*”³⁸ âyetinde ifade edildiği gibi muhabbetullâh nuru ortaya çıkar ve kişi kaybetme ve mahrum olma korkusundan kurtulur.³⁹ Bu ifadelerinden anlaşıldığına göre o, düşmanlık duygusunu Allah'ın sevgisi karşısında bir engel görmekte ve bu sevgiyi kazanmanın da Allah'a dost

³² A'râf 7/26. Çalışma boyunca yer alan âyet meâllerinde bir takım tasarruflarla birlikte Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayınlanan meâlden yararlanılmıştır. *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, (haz.) Ali Özek v.dğr., (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.)

³³ Hazînî, vr. 11^b.

³⁴ Bkz. Ebü'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer Muhammed ez-Zemahşerî, *Tefsîrü'l-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûmi'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vîl* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye), c. II, s. 93; Fahreddin er-Râzî, c. VII, s. 260; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Beirut: Dârü'l-Fikr, ts.), c. III, s. 148.

³⁵ Fecr 89/27-28.

³⁶ Hazînî, vr. 11^b.

³⁷ Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân* (Kahire: Dârü'l-Hâdîs, 1431/2010), c. XI, s. 558; Zemahşerî, c. IV, s. 740; Fahreddin er-Râzî, c. XVI, s. 180; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey, *et-Teshîl li-Ulûmi't-Tenzîl* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), c. II, s. 572; Bursevî, c. X, s. 431.

³⁸ Yûnus 10/62.

³⁹ Hazînî, vr. 12^a.

olmaya vesile olacağını düşünmektedir. Bunun karşılığı olarak ise Allah dostları her türlü düşman karşısında hüsrana uğrama korkusundan uzak olacaklardır ki, bu âyetten de açık bir şekilde anlaşılan bir manadır. Bazı müfessirler de âyette Allah sevgisinin önündeki engellerden birinin düşmanlık duygusu olduğuna dikkat çekmişler ve Allah dostlarının emin olacakları korkuları Hazînî'nin âyetle ilgili yorumunu da kapsayacak şekilde dünyevî ve uhrevî korkular olarak açıklamışlardır.⁴⁰

4. Nasihat

Hazînî'ye göre kim boş ve faydasız şeylerden temizlenirse *إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا* "Kulak, göz ve gönül bunların hepsi ondan sorumludur."⁴¹ âyetinde ifade edildiği gibi öğüt ve nasihat nurları zâhir olur.⁴² Bu ifadelerinden anlaşıldığına göre Hazînî, anlamsız işlerin kulağı, gözü ve kalbi meşgul edeceğini; bunun da kişiye ahirette sorumluluk doğuracağını, onun yerine nasihatla uğraşmanın daha hayırlı olduğunu düşünmektedir. Nitekim tefsirlerde de söz konusu âyette kişinin bu organlarıyla işlediği amellerden sorumlu olacağı ifade edilmiştir.⁴³

5. Zikir

Hazînî'nin dikkat çektiği müridde oluşacak nurlardan biri de tasavvufun ana kavramlarından zikirdir. Ona göre eğer kişi hatalı ve faydasız sözlerden arınırsa *فَاذْكُرُونِي أَذْكَرُكُمْ* "Öyle ise siz beni anın ki ben de sizi anayım."⁴⁴ âyetinde ifade edildiği gibi zikir nuru onu kuşatır.⁴⁵ Bu âyetteki zikir kavramı esasen tefsirlerde kulun Allah'ı taat ve ibadetle anması, Allah'ın da bunun karşılığı olarak onu bağışlaması, ona sevap vermesi olarak anlaşılmıştır. Ancak Allah'ın dil ile zikredilmesi manası da eserlerde yer almıştır.⁴⁶ Bu sebeple Hazînî'nin vurguladığı "Allah'ı dil ile anmak" anlamının müfessirler tarafından da kabul edildiğini söylemek mümkündür.

6. İsar ve Sehâ

Hazînî isâr ve sehâ kavramları için ise *وَيُؤْتُونَ عَلَى أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ* "Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler."⁴⁷

⁴⁰ Fahreddin er-Râzî, c. IX, s. 120; Bursevî, c. IV, s. 58.

⁴¹ İsrâ 17/36.

⁴² Hazînî, vr. 12^b.

⁴³ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), c. III, s. 265; el-Kâdî Nâsiruddin Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* (İstanbul: Dersaadet, ts.), c. I, s. 571.

⁴⁴ Bakara 2/152.

⁴⁵ Hazînî, vr. 12^b.

⁴⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (İstanbul: Dârü'l-Mîzân, 2005), c. I, s. 273-274; Fahreddin er-Râzî, c. II, s. 436; Beyzâvî, c. I, s. 95.

⁴⁷ Haşr 59/9.

âyetiyle istidlâl eder.⁴⁸ Kişinin malını ihtiyaç sahipleriyle paylaşması, başkasını kendine tercih etmesi, fedakar ve cömert olması anlamlarına gelen îsâr ve sehâ kavramlarına müellifin delil getirdiği bu âyet müfessirler tarafından Ensâr'ın Medine'ye hicret eden Muhacirlerle imkanlarını bölüşmesi, onların sıkıntılarını gidermesi bağlamında değerlendirilmiştir.⁴⁹ Bu açıdan Hazînî'nin istidlâli âyetin hem zâhirî anlamı hem de tarihî bağlamındaki vurgu ile uyumludur.

7. Gıybetten Uzak Durma

Hazînî'nin naklettiğine göre, Ahmed Yesevî, halvet ve erbaînin abdestten sonraki şartlarından birinin oruç olduğunu söylemiştir. Hazînî'ye göre de oruç, kişiyi heva ve hevesinin götüreceği ateşten koruyacak bir kalkan ve nefisle yapılan muharebede bir siper gibidir.⁵⁰ Gerçek oruç ise çirkin sözlerden, gıybetten, insanların arasını açmaktan ve nifaktan uzak tutmaktır. Cenâb-ı Hak da bunun için *أَجِبُّ أَعْدَكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْنَاهُ* “Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz.”⁵¹ buyurmuştur.⁵² Müellifin gıybetle ilgili iktibasta bulunduğu bu âyetin eserde yer verilmeyen baş kısmında da *وَلَا يَغْتَبِ بَعْضُكُمْ بَعْضًا* “Biriniz diğerinizin gıybetini yapmasın.” buyrulurken müslümanların birbirlerinin arkasından kötü konuşmaması ve onu çekiştirmemesi ifade edilerek gıybet yasaklanmaktadır.

8. Rıza

Hazînî, eserinde zikir bahsinin üzerinde önemle durur ve zikrin usûl ve adabı ile zikrin müride neler kazandırdığı hususunda tafsilatlı açıklamalar yapar.⁵³ Ona göre mürid Allah'ı zikrettikçe bir takım manevî keşifler ve nimetlere kavuşur, mertebeler kat eder. Nihayet hakka'l-yakîn fenâ denizinde boğulup Allah'ı zikretmekten şaşkın bir halde kolu bacağı tutmaz hale gelir. Allah böyle kimseler için *رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ* “Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır.”⁵⁴ buyurmuştur.⁵⁵ Kur'an'da farklı sûrelerde yer alan bu âyetin hemen her bir bağlamının ortak noktası rızanın, dünyada yaptıkları salih ameller vesilesiyle cennet nimetlerini hak eden mü'minlerin vasıflarından biri olmasıdır. Bu sebeple Hazînî'nin müridin Allah'ı çokça zikretmek suretiyle rıza makamını elde edeceğine dair yaptığı vurgunun âyetin anlamıyla örtüştüğü söylenebilir.

9. Edeb

⁴⁸ Hazînî, vr. 13^a.

⁴⁹ Taberî, c. X, s. 741-745; Fahreddin er-Râzî, c. XV, s. 289-290.

⁵⁰ Hazînî, vr. 13^b.

⁵¹ Hucurât 49/12.

⁵² Hazînî, vr. 14^b.

⁵³ Hazînî, vr. 16^a-17^b.

⁵⁴ Maide 5/119; Tevbe 9/100; Mücâdele 58/22; Beyyine 98/8.

⁵⁵ Hazînî, vr. 17^a.

Hazînî Allah'a yaklaşmak için müride gerekli olan vasıflardan birinin edep olduğunu belirtir. Hatta bazı şeyhlere göre tarikat, her şeyiyle edepten ibarettir. Hazînî bu konuda "Şeyhlerin şeyhi" diye andığı Ahmed Yesevî'den naklen sâlikin manevî makamları seyri sırasında heybet menziline edeb ile süslenmesi gerektiğini, bunun da en bariz timsalinin Hz. Eyyûb'un kurtlar mübarek bedenini yediğinde "Bana merhamet et" demeyip edebe riayetle *آتَى مَسْنَى الصُّرِّ* "Bana zarar dokundu."⁵⁶ diye yakarıшта bulunması olduğunu söyler.⁵⁷ Tefsirlerde de Hz. Eyyûb'un Allah'tan doğrudan merhamet dilemek yerine O'nun rahmetini ve acımasını celb edecek nazikane bir ifade ile talept bulunduğuna dikkat çekilmiştir.⁵⁸

10. Ahmed Yesevî'nin Silsilesi

Hazînî, Maveraünnehir bölgesinin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat zümresinden âlim ve fazıl kimselerin samimiyetle Hoca Ahmed Yesevî'ye bağlanmalarını onun mübarek silsilesi ve temiz yolu ile alakalı olduğunu ifade etmektedir. Bu hususta onun temiz şeceresini *كَنْجَرَةٌ طَيِّبَةٌ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ* "Güzel bir sözü, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzer."⁵⁹ âyetine atıf ile zâhir ve berzah aleminde dallar salmış, her bir dalında yüz bin irfan fidanının çiçeği açmış bir ağaca benzetmektedir.⁶⁰ Hazînî'nin iktibas ettiği âyetin siyakına bakıldığında güzel/temiz sözün; kökleri sabit ve dalları göklere kadar ulaşmış güzel bir ağaca benzetildiği görülmektedir. Müfessirler bu teşbih ile anlatılan güzel sözden maksadın, kelime-i tevhîd olduğunu söylemişlerdir.⁶¹ Bize göre Allah tarafından kelime-i tevhîdi ifade etmek için sunulan "güzel ağaç" meselinin Hazînî tarafından Hoca Ahmed Yesevî'nin silsilesinin mübarek ve temiz olduğunu vurgulamak için kullanılması güzel bir benzetme yolu olup her iki kavrama da uygundur.

11. Hızır'ın Fazileti

Tasavvufta "Hızır", âb-ı hayat suyu içerek kıyamete kadar yaşama ayrıcalığı elde etmiş salih bir kul olarak kabul edilmiştir. Sıkıntılı durumlarda yardım etmek, tasavvufî hakikatleri göstermek veya ilahî sırları bildirmek için insanlara arkadaş olduğuna inanılır. Kehf sûresinde ledün ilmini öğrenmek

⁵⁶ Enbiyâ 21/83.

⁵⁷ Hazînî, 18^b-19^a.

⁵⁸ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2000), c. II, s. 514; Fahreddin er-Râzî, c. XI, s. 482; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd* (Kahire, y.y., 1419/1999), c. III, s. 485.

⁵⁹ İbrâhim 14/24.

⁶⁰ Hazînî, vr. 44^a-44^b.

⁶¹ Taberî, c. VI, s. 895-896; Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1421/2000), s. 569; Ebüssuûd Muhammed b. Muhammed el-İmâdî el-Hanefî, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Riyad: Mektebetü'r-Riyadî'l-Hadîsiyye, ts.), c. III, s. 256.

isteyen Hz. Musa (a.s.) ile arkadaşlık yapan kişinin Hızır olduğu ve onun bu maksatla bazı sûflerle temasa geçtiği kabul edilir.⁶²

Hazînî de Yesevî tarikatının silsilesinin ilk üstadı olarak andığı⁶³ Hızır'ın faziletini ortaya koymak için *فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا اتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا* "Taraflımızdan bir rahmet verdiğimiz ve katımızdan bir ilim öğrettiğimiz kullarımızdan bir kul buldular."⁶⁴ âyetini delil getirmiştir.⁶⁵ Hazînî'nin Hızır'ın faziletli bir kimse olduğu konusunda istidlâl ettiği âyette "Hızır" ismi kullanılmaz. Ondan Allah katından rahmet ve ilim verilmiş, Allah'ın kullarından bir kul diye bahsedilmektedir. Bununla beraber müfessirlerin ekseriyeti de Hazînî gibi âyette bahsedilen kişiyi Hızır olarak yorumlamışlardır.⁶⁶

12. Bir Padişahla Bağlantılı Olmak

Hazînî, bir sultan ile ilişki içinde olmayı (rabt-ı sultan) mekan, zaman ve ihvandandan sonra tarikatın dördüncü ve en önemli şartı olarak sunmaktadır. Gerçi bu şartları Hoca Ahmed Yesevî'den nakletmiştir. Ancak kendisinin de Osmanlı Sultanı III. Murad ile yakın ilişki içinde olduğu bilinmektedir. Nitekim eserini ona ithaf edip onun için yaptığı uzun dualarla bitirmiştir. Ona göre tarikat ehli yetki sahipleriyle bağlantılı olurlarsa karşıt kimselerin hesap sormalarından ve tartışmalarından korunmuş olurlar. Padişahların adaleti ile evliyalar himaye görürler. İdarecilere itaat etmek onların tekkelerin koruyucuları olmalarını sağlar. Padişahın emniyeti fukarânın duası ile olsa da evliyanın bir araya gelmeleri de ümerânın bağışıyla olur. Hazînî bu görüşünü *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ* "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan emir sahiplerine (idarecilere) de itaat edin."⁶⁷ âyetiyle delillendirmiştir. Hazînî ayrıca burada yer verdiği şiiirde sultan ile bağlantılı olmanın şartların en önemlisi olduğunu, tarikatın önünü açacağını, onun destekleyicisi, yardımcısı ve yoldaşı olacağını, padişahın yardım ettiği bir dervişin eşsiz bir şeyh olacağını, sultan tarikata meyledince memleketin hepsinin de meyledeceğini manzum olarak ifade etmiştir.⁶⁸

Hazînî sultana itaati tasavvufun gelişimi ve mutasavvıfların emniyeti için zaruri görmekte ve bunun için emir sahiplerine itaati emreden âyeti delil göstermektedir. Müfessirler de bu âyet hakkında yaptıkları yorumlarda hak ve adalet üzere oldukları müddetçe emir ve hüküm sahibi kimselere itaatin

⁶² Ethem Cebecioğlu, "Hoca Ahmed Yesevi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXIX, (1993): 103.

⁶³ Hazînî, vr. 97^a.

⁶⁴ Kehf 18/65.

⁶⁵ Hazînî, vr. 97^b.

⁶⁶ Taberî, c. VII, s. 635; Fahreddin er-Râzî, c. XI, s. 148; Ebüssüüd, c. III, s. 538; İbn Acîbe, c. III, s. 287.

⁶⁷ Nisâ 4/59.

⁶⁸ Hazînî, vr. 92^b-94^b; ayrıca bkz. vr. 111^b.

gerektiğini ifade etmişlerdir.⁶⁹ Bu açıdan Hazîni'nin sûfilere özel açıklamalarının idarecilere itaati tüm halka teşmil eden müfessirlerin görüşlerine dahil olduğu söylenebilir.⁷⁰

B. İşârî ve İ'tibârî/Analojik Yoruma Dayalı İstidlaller

1. Halvetin Süresi

Hazîni, Ahmed Yesevî'nin "İyi bil ki; uzletin sonu ve halvetin kemâli kırk gündür" dediğini naklettikten sonra Allah'ın Musa (a.s.) için buyurduğu *فَنَّمَ مِيقَاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً* "Böylece Rabbinin tayin ettiği vakit kırk geceyi buldu."⁷¹ âyetini buna delil olarak sunmaktadır.⁷² Hazîni bu istidlâlde yalnız değildir. Tasavvuf kaynaklarında çile ve erbaînin bu iki âyetle delillendirildiği bilinmektedir.⁷³ Ancak mutasavvıfların Hz. Musa'nın Tûr-i Sînâ'da kırk gece kalmasıyla halvet, çile veya erbaînin kırk gün sürmesi arasında kurduğu benzerlik müfessirlerce pek kabul görmemiştir. Taberî (ö. 310/923), Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944), Zemahşerî (ö. 538/1144), Râzî (ö.606/1210), Beyzâvî (ö. 685/1286), İsmail Hakki Bursevî (ö. 1137/1725), Âlûsî (ö. 1270/1854) ve İbn Acîbe (ö. 1224/1809) gibi müfessirler gerek Hazîni'nin atfı yaptığı A'râf sûresinin 142. âyeti ve gerekse aynı konuyu anlatan Bakara sûresinin 51. âyetiyle ilgili yaptıkları açıklamalarda halvetle ilişki kurmazlar.⁷⁴ Bu açıdan halvetin süresine dair delil gösterilen âyete mutasavvıfların yüklediği mana âyetin bağlamının dışına çıkan işârî bir te'vil ya da analogiye dayanmaktadır.

2. Abdest

Hazîni, melekler gibi tertemiz olunabilmesi konusunda; abdestle ilgili *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ* "Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın..."⁷⁵ âyetine işaret ettikten sonra Ahmed Yesevî'den bu âyetin tefsirine dair bazı arif ve muhakkik alimlerin açıklamalarını nakleder. Buna göre âyetteki "Yâ" nidâ, "ey" işaret ve "hâ" ise gönüle tembih ifade etmektedir. "Ellezî" kalbe hasdır. "Âmenû" bedene işaret, "izâ kumtüm" beş vakit namaz için bir

⁶⁹ Fahreddin er-Râzî, c. V, s. 360-361; Bursevî, c. II, s. 228; İbn Acîbe, c. I, s. 519.

⁷⁰ Hazîni'nin beyânî yonteme dayalı diğcr istidlâlleri için bkz. Hazîni, vr. 1^b-2^b, 8^b, 11^b, 12^{a-b}, 13^a, 21^a, 34^a, 50^a, 53^b, 61^a-62^b, 63^b, 66^a, 68^b, 105^a, 109^a, 111^a.

⁷¹ A'râf 7/142.

⁷² Hazîni, vr. 7^b.

⁷³ Bkz. Selçuk Eraydın, "Çile", *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), c. VIII, s. 315; Süleyman Uludağ, Selçuk Eraydın, "Erbain", *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), c. XI, s. 270.

⁷⁴ Bkz. Taberî, c. V, s. 473-475; Mâtürîdî, c. I, s. 124-125; Zemahşerî, *e'l-* c. II, s. 145; Fahreddin er-Râzî, c. VII, s. 414-416; Beyzâvî, c. I, s. 358; Bursevî, c. III, s. 227-228; Şehâbeddin Âlûsî es-Seyyid el-Bağdâdî, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türasî'l-Arabî, ts.), c. IX, s. 43; İbn Acîbe, c. II, s. 255.

⁷⁵ Mâide 5/6.

fermandır. Eğer tam anlamıyla abdest ve temizlik yerine getirilirse gönül ve bâtın sarayına Allah'ın nuru girer ve beş duyu ile Allah'ı müşahede etmeye kişi müstahak olup kabiliyet kazanır.⁷⁶ Bazı arif ve hakikat ehline dayandırılan bu açıklamalara ne *el-Keşşâf* ve *et-Tefsîrû'l-Kebîr* gibi beyânî izahları ön planda olan dirayet tefsirlerinde ne de *Rûhul-Me'ânî ve el-Bahru'l-Medîd* gibi işârî yöne sahip tefsirlerde rastlanır. Tabi ki Hazînî'nin ifadelerinde âyetten doğrudan anlaşılman zâhirî mananın inkar edildiği söylenemez. Bununla birlikte Râzî, Âlûsî ve İbn Acîbe bu âyetin ileri kısmındaki *وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهَّرَكُمْ* "*Fakat Allah sizi temizlemek ister.*" ibaresindeki temizlemekten maksadın ikinci bir görüş olarak günahlardan temizlenme anlamına geldiğini belirtmişlerdir.⁷⁷

3. Rü'yetullâh

Hazînî, Ahmed Yesevî'den rivayet ederek ruhun abdest almasından bahseder. Eğer ruh abdest alıp cehalet kirlerini temizler ve hayvanî pisliklerden kurtulursa gaybî işaretlerin ve şüphe götürmez remizlerin nurları aydınlık meydana getiri ve kişi Allah Teâlâ'yı görme kabiliyetine erişir. Nitekim ona göre *وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ* "*Allah'tan korkun. Allah size öğretiyor.*"⁷⁸ âyeti de buna işaret etmektedir. Ayrıca kişi Allah'tan başka kimseleri görmek arzusundan uzak durursa Gaffâr olan Allah'ı görme nuru onu kuşatır. Zira âyette *إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا* "*Allah çok bağışlayandır.*"⁷⁹ buyurulmuştur.⁸⁰

Hazînî'nin iktibas yaptığı Bakara sûresinin 282. âyeti Kur'an'ın en uzun âyeti olup "müdâyene/deyn (borçlanma/borç) âyeti" olarak isimlendirilmektedir.⁸¹ Âyetin bu kısmı tefsirlerde biri bağlama riayetle diğeri de umumî olmak üzere iki türlü anlaşılmıştır. Birinci açıklamaya göre âyetin sonunda borç verme sırasında borcun kayıt altına alınması ve buna şahit tutulması tavsiye edilmekte ve hem yazanın hem de şahidin zarara uğratılmaması emredilmektedir. Ardından da eğer buna riayet edilmezse kişinin yoldan çıkacağı ifade edilerek Allah'tan korkulması gerektiği belirtilmektedir. Çünkü Allah bu işlerin nasıl yapılacağını kullarına bu âyette anlatıldığı gibi öğretmektedir. İkincisine göre ise âyette genel olarak emir ve yasakları konusunda Allah'tan korkulduğu takdirde Allah'ın dinî konularda yol gösterdiği gibi dünyevî işleri de öğreteceği ifade edilmektedir.⁸² Hazînî'nin Ahmed Yesevî'ye dayandırdığı görüşlerde ise

⁷⁶ Hazînî, vr. 10^b.

⁷⁷ Bkz. Zemaşerî, c. I, s. 596; Fahreddin er-Râzî, c. VI, s. 137, 165-166; Âlûsî, c. VI, s. 68-69, 81; İbn Acîbe, c. II, s. 12-13.

⁷⁸ Bakara 2/282.

⁷⁹ Nûh 71/10.

⁸⁰ Hazînî, vr. 11^a-11^b.

⁸¹ Müdâyene âyetinin tefsiri üzerine hazırlanmış bir yüksek lisans tezi için bkz. Burhan Baltacı, "Müdâyene Âyeti Tefsiri (Bakara 2/282)" (Yüksek Lisans Tezi, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.)

⁸² Taberî, c. III, s. 51; Fahreddin er-Râzî, c. IV, s. 120; İbn Acîbe, c. I, s. 315.

âyete yüklenen mananın her iki açıklamanın da dışında olduğu görülmektedir. Ancak Kurtubî ilgili ibareyi biraz daha Hazîni'ye yakın bir mana ile Allah'ın takva sahiplerinin kalbinde yaratacağı bir nur ile o kişinin kendisine ilkâ edilenleri anlaması olarak tefsir etmiştir. Ama o da Allah'ı görmeden bahsetmemektedir.⁸³ Müellif tarafından Kur'an'ın bu en uzun âyetinin sadece söz konusu kısmı seçilerek cehalet ve hayvaniyet kirlerinden temizlenen kimselerin Allah'ı görme nurunu elde edecekleri ifade edilmiştir ki bu son derece isabetsiz, âyeti mevzii dışında istihdama yönelik çok açık bir örnektir.

4. Kerâmet

Hazîni'ye göre evliyanın kerâmeti akaide dair bir mesele olup hakttır. Bunun delili de *وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ* "Gerçekten biz adem oğullarına şeref verdik."⁸⁴ ve *أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ* "Bilesiniz ki, Allah'ın dostlarına korku yoktur; onlar üzülmeyecekler de."⁸⁵ âyetleridir. Yani kerâmetler Allah'ın kullarına bir ikramı ve harikulâde şeyler olup Allah dostlarına mahsustur.⁸⁶ Birinci âyetteki "kerramnâ" ifadesi müfessirlerce insanoğlunun ruh ve bedeni itibarıyla üstün özelliklerle donatılması anlamında yüceltilmesi, ona izzet ve şeref verilmesi olarak anlaşılmıştır.⁸⁷ Bu yorum kerâmet mefhumuna yakın bir izahtır. Ancak âyette fiilin kapsamı umûmîdir. "Allah'ın veli kullarından zuhûr eden olağan üstü hal" anlamında özel bir nimetten bahsedilmemektedir. Bu açıdan Hazîni'nin kerâmet için "kerramnâ" ifadesinin geçtiği âyet ile istidlâlî âyetten doğrudan anlaşılabilir bir mefhumdayanmaz. Bununla birlikte Kur'an'da kerâmet konusunda istidlâl edilebilecek başka âyetler bulunmakta, peygamber olmayan bazı kişilerden olağanüstü haller zuhûr ettiğinden bahsedilmektedir. Örneğin Sebe melikesinin tahtının bir anda Hz. Süleyman'ın yanına getirilmesi,⁸⁸ Meryem'e Allah katından rızık gelmesi,⁸⁹ Ashâb-ı Kehf'in mağarada uzun süre uyumaları,⁹⁰ Hz. Musa'nın annesine bebeğinin geri verilmesi,⁹¹ Hızır ve Zülkarneyn olayları⁹² Kur'an-ı Kerîm'de geçen kerâmet örnekleri olarak

⁸³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), c. IV, s. 464.

⁸⁴ İsrâ 17/70.

⁸⁵ Yûnus 10/62.

⁸⁶ Hazîni, vr. 44^a.

⁸⁷ Taberî, c. VII, s. 442; Zemahşerî, c. II, s. 653; Fahreddin er-Râzî, c. XI, s. 14-15; İbn Acîbe, c. III, s. 216.

⁸⁸ Neml 27/38.

⁸⁹ Âl-i İmrân 3/37; Meryem 19/25.

⁹⁰ Kehf 18/16-26.

⁹¹ Kasas 28/7-13.

⁹² Kehf 18/60, 83-98.

görülebilir.⁹³ Ama Hazîni bu olayların ve âyetlerin hiç birini delil olarak getirmemiştir.

Hazîni bir başka yerde ise abdestle bağlantılı olarak kerâmet konusuna temas etmiştir. Ona göre eğer kul abdest alarak yüzünü yıkarsa *وَجُوهٌ يُّومِنِينَ نَاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ* “Yüzler vardır ki, o gün ıslık ıslık parıldayacaktır. Rablerine bakacaklardır (O’nu göreceklerdir).”⁹⁴ âyetinde ifade edildiği üzere yüzünde kerâmet nurları ortaya çıkar.⁹⁵ Hazîni’nin delil getirdiği bu âyet ise müfessirler tarafından “ahirette” mü’minlerin kendilerine bahşedilen nimetlerin sevincinden dolayı yüzlerinin parlaması, güzelleşmesi, yüzlerinde güller açması olarak anlaşılmıştır.⁹⁶ Müellifin abdestte yüzün yıkanması ile âyetteki “yüzler” kelimesi arasında yüzeysel bir benzerlik kurduğu görülmektedir.

Cevâhirü’l-Ebrâr Ahmed Yesevî’nin kerâmetlerine dair rivayetlerin de bolca bulunduğu bir kaynaktır. Bu rivayetlerden birine göre padişahın biri avlanırken kendisine zorluk çıkardığından dolayı bir dağın ortadan kalkması için Ahmed Yesevî’den dua ister. Ahmed Yesevî’nin duası ile her tarafı sel kaplar. Hazîni bu durumu Hz. Nuh’un durumuna benzeterek tufanın kopmasıyla her tarafın sular altında kalmasını ifade eden *وَفَارَ السُّورُ* “Sular coşup yükseldi.”⁹⁷ âyetine atıfta bulunmuştur.⁹⁸ görüldüğü gibi Hazîni burada Hoca Ahmed Yesevî’nin gösterdiği kerâmeti oluş şekli bakımından Hz. Nuh’un mûcizesine benzetmektedir. Aslında müellif “gibi” lafzıyla benzerlik kurduğunu ifade etmektedir. Maksudı istidlâl değildir. Dinî literatürde ise kerâmetin mûcizeden farklı olduğuna özellikle vurgu yapılmıştır. Suret itibariyle her ikisi olağanüstü şeyler olsa da mûcizenin sadece peygambere has olduğu ve peygamberin peygamberlik iddiasını ispatlamak için mûcize gösterdiği belirtilmiştir. Kendisinden kerâmet zuhûr eden velilerin ise velilik iddiaları bulunmamaktadır. Hatta kerâmete mazhar olan bir veli, bu nimet ile imtihan edildiğini düşünerek korkar. Bu nedenle mûcizenin izhârı, kerâmetin ise zuhûru söz konusudur.⁹⁹

5. Semâ ve Vecd

Hazîni, *Bostânü’l-Ârifin*¹⁰⁰ adlı eserden naklen semâ bahsine değinmiştir. Ona göre semâ, vecd halindeki kullar için Allah’ın bir ihsanı olup semâyı mutlak anlamda inkar etmek hatadır. Zira semâ tenin şifası, ruhun gıdasıdır. Eğer mürid muhabbet şarabı ile kendisinden geçmemişse ona semâ yapmak

⁹³ Uludağ, “Kerâmet”, *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), c. XXV, s. 265-266.

⁹⁴ Kıyamet 75/22-23.

⁹⁵ Hazîni, vr. 13^a.

⁹⁶ Taberî, c. XI, s. 242; Ebû İshak İbrahim es-Serî ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbüh* (Kahire: Dâri’l-Hadîs, 2003), c. V, s. 198; Bursevî, c. XXIX, s. 250; Âlûsî, c. XXIX, s. 144.

⁹⁷ Hûd 11/40; Mü’minûn 23/27.

⁹⁸ Hazîni, vr. 35^b.

⁹⁹ Uludağ, “Kerâmet”, c. XXV, s. 265.

¹⁰⁰ Müellif eseri Ahmed Yesevî’ye nispet etmektedir. Ancak henüz Şeyh’in böyle bir eserinin varlığı bilinmemektedir.

haramdır. Muhabbet şarabıyla mest olmuş kimseye ise tamamen helaldir. Nitekim Ahmed Yesevî de semânın âm, hâs ve hâssul-hâs olarak üç tür olduğunu ifade etmiştir. Umum semâyı nefis ile yapar, bu sebeple onlar için caiz değildir. Hâslar da gönül ile, hâssul-hâs olanlar ise Allah sevgisi baskın olduğu için can ile yaparlar. Bundan dolayı birincilere semâ haram, ikincilere mübah, üçüncülere ise helaldir. İşte bundan dolayı müellife göre mutlak olarak semânın caiz olduğuna veya inkarına hükmetmemeli; semâ sahibine göre değerlendirmelidir. Hazînî ayrıca semânın dinen de sabit olduğunu belirterek *أَلَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ* "O kullarım ki, onlar sözünü dinlerler, sonra da sözün en güzeline uyarlar."¹⁰¹ âyeti gereği zevk ve şevk ehline semâ ve vecd hususunda ihtiram gösterilmesi gerektiği söyler. Hatta bu âyet Hazînî'ye göre "semâ" konusunda "tam bir sened" dir.¹⁰²

Hazînî'nin bu ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla mürid semâ yoluyla marifetullahıca dair bilgilere muttâlî olmakta ve bunun feyziyle de kendinden geçmektedir. Yani müellif sûflerin âyetteki "yestemi'üne'l-kavle" (sözü dinlerler) ibaresini "semâ"ya, "fe-yettebi'üne ahsenehû" (sözün en güzeline uyarlar) kısmını da vecde delil göstermektedir. Bu durumda âyette bahsedilen "söz" sûflerin kalbine gelenlerdir. Tefsirlere bakıldığında ise buradaki sözün tevhide, hidayete, itaate ve Allah'ın hükmüne çağırın Kur'an, Hz. Peygamber'in sözleri veya selevin görüşleri gibi çeşitli manalarda yorumlandığı görülür.¹⁰³ Bu sebeple bize göre âyetin Hazînî'nin dediği gibi semâ için "tam bir sened" olarak değerlendirilmesi isabetli değildir. Ancak buradaki güzel söz ile kişinin kalbine gelen bâtinî sözlerin de kastedilmiş olabileceğine dair sûflere ait görüşler de bulunmaktadır. Örneğin Kuşeyrî'ye (ö. 465/1072) göre âyetteki "istimâ" (dinleme, işitme) her söz için geçerlidir. Çünkü âyette bu işitilen şeylerin en güzeli seçilerek ona uyulmasından bahsedilmektedir. Ayrıca Kuşeyrî'nin naklettiği bir görüşe göre kişiye içinden nefsin kuruntuları, şeytanın vesveseleri, meleğin hatırlatmaları ve Hakk'ın ilkâsı gibi şeyler çağrıda bulunabilir.¹⁰⁴

6. Şeyh-Mürîd İlişkisi

Hazînî'nin şeyh ve mürid kavramlarına dair görüşlerinde ortak nokta müellifin "Peygamber-Sahâbe" ilişkisi ile "şeyh-mürîd" ilişkisi arasında kurduğu benzerliktir. Hazînî, bizim anladığımız kadarıyla, müridlerini irşad eden şeyhi ashâbına doğru yolu gösteren Hz. Peygamber yerinde konumlandırmakta ve bağlamı itibarıyla peygamberlerden bahseden

¹⁰¹ Zümer 39/18.

¹⁰² Hazînî, vr. 31^b-32^a.

¹⁰³ Zeccâc, c. IV, s. 262; Taberî, c. IX, s. 672; İbn Cüzey, c. II, s. 266; Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed b. Mustafa el-Kocevî, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beyzâvî* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999), c. VII, s. 240.

¹⁰⁴ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, c. III, s. 274-275.

âyetleri şeyh ve mürid kavramlarına yüklediği anlamlara transfer etmektedir.

a. Şeyhe İtaat ve Biat

Hazînî, *Cevâhirü'l-Ebrâr*'da bir müşide mürid olduktan sonra müridin on güzel sıfatla vasıflanması gerektiğini belirtmekte ve burada zikrettiği sıfatlardan bazılarını doğrudan âyet-i kerîmelerden istidlâl etmektedir. Buna göre müridin edeplerinden birinci sıfat tam anlamıyla edep sahibi olmaktır. İkincisi zeki ve idrak sahibi olup şeyhin remiz ve işaretle anlattıklarını hemen anlayabilmektir. Üçüncü olarak şeyhin kolay ve zahmetli her türlü söz, fiil ve ahvaline karşı itaatkar olmak lazımdır. Dördüncüsü şeyhe hizmet ederken atik ve çabuk olmak gerekir. Beşincisi doğru sözlü olmaktır. Altıncısı müridin vefalı ve ahdinde sadık olmasıdır. Yedincisi mürid bütün malını mülkünü şeyhi uğruna sarf edebilmelidir. Sekizincisi müşidin sırlarını gizlemeli, ifşa etmekten sakınmalıdır. Dokuzuncusu mürid şeyhin bütün isteklerini ve nasihatlarını başım gözüm üstüne deyip kabul etmeli, asla imtina etmemelidir. Onuncusu mürid şeyhini canına ve bütün varına tercih edebilmelidir. Gerekirse kendini köle olarak sattırabilmelidir.¹⁰⁵

Hazînî bu özelliklerden şeyhe itaatkar olmaya dair *وَإِنْ تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا* "Eğer ona itaat ederseniz, doğru yolu bulmuş olursunuz."¹⁰⁶ âyetini delil getirmiştir. Ona göre âyette ifade edildiği gibi hidayete ermek için mürid şeyhe karşı muftı olmayı "farz-ı ayın" bilmelidir.¹⁰⁷ Müellifin bu istidlâlini ve özellikle de şeyhe itaati farz-ı ayn noktasına taşımamasını ne âyetin zâhirî anlamıyla ne de bağlamıyla ilişkilendirmek mümkündür. Çünkü müellifin atf yaptığı âyet öncesiyle beraber değerlendirildiğinde bağlamın mü'minlerin ve münafıkların Hz. Peygamber'in hükmü karşısındaki tavırlarıyla ilgili olduğu görülür. Buradaki emir Hz. Peygamber'in hükmüne tabi olmanın lüzumuyla ilgilidir. Sahâbe/ümme ile Hz. Peygamber arasındaki ilişkiyi anlatan bu âyeti şeyh-mürid ilişkisine kıyas ettiği anlaşılan Hazînî, esasen tasavvufî eğitimin maksadına erişebilmesi için müridden şeyhine son derece bağlı olmasını istiyor olsa gerektir.

Hazînî şeyhi Seyyid Mansur'un kerâmetlerinden bahsettiği bölümde de müridin şeyhe biatini benzer şekilde *إِنَّ الدِّينَ يُبَايِعُكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ* "Muhakkak ki sana biat edenler ancak Allah'a biat etmektedirler."¹⁰⁸ âyetine işaret ederek açıklamıştır.¹⁰⁹ Bu açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla Hazînî analogik yöntem yoluyla şeyhi, Hz. Peygamber'e benzetmekte ve nasıl ashâb-ı kirâm Resûlullah'a biat etti ise müridin de şeyhine biat etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Şeyhe biatin bu âyette ifade edildiği gibi müridi Allah'a biat saadetini eriştireceğini belirtmektedir. Önceki istidlâldeki durum

¹⁰⁵ Hazînî, vr. 61^a-62^b.

¹⁰⁶ Nûr 24/54.

¹⁰⁷ Hazînî, vr. 62^b.

¹⁰⁸ Fetih 48/10.

¹⁰⁹ Hazînî, vr. 122^b.

burada da söz konusudur. Hazînî âyetin bağlamını ve zâhirî anlamını aşan bir benzetme/kıyas yoluyla âyeti tasavvuf adabına delil getirmektedir.

b. Şeyhten Şüphe Duymama

Hazînî yine Ahmed Yesevî'den aktararak müridin şeyhinden şüphe etmesinin benlik alameti olduğunu, bunun da müridin kabul ve vusûlden mahrum olarak dışarıda kalmasına sebep olacağını belirtir.¹¹⁰ Ona göre **لَا يُعْبَدُ لِيَسْأَلَنَّكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ** “Şurası muhakkak ki, benim kullarım üzerinde senin (şeytan) hiçbir hakimiyetin yoktur.”¹¹¹ âyeti de işaret etmektedir ki mürşid için hakikat itibariyle şüphe ve tereddüt söz konusu değildir.¹¹²

Âyetin siyakı Allah ile şeytan arasındaki konuşma üzerinedir. Şeytan kibirlenip Hz. Adem'e secde etmeyi reddetmiş ve eğer kıyamete kadar yaşarsa Hz. Adem'in neslini kendine bağlayacağına dair yemin etmiştir. Allah da ona müsaade etmiş ve ona uyanları cehennem ile cezalandıracağını, ancak şeytanın Allah'ın kullarından bir kısmına hiçbir surette hakimiyet kuramayacağını bu âyetle bildirmiştir. Tefsirlerde âyette geçen “ibâdî” (kullarım) kelimesiyle mü'min, itaatkar, mütevekkil, ihlaslı, salih kimselerin kastedildiği belirtilmiştir.¹¹³ Burada bahsedilen kullardan maksat bu vasıfları haiz şeyhler olsa bile bu âyet şeyhlerin müridlerinin içindeki şüphe ve tereddütlerden haberdar olacağına dair doğrudan bir delil olamaz. Ancak dolaylı yoldan benzetme yoluyla iki durum arasında bir ilişki kurulabilir.

c. Mürşidlerin Mahfûz Olması

Hazînî, Kehf sûresinde Hızır-Musa kıyasında bahsedilen Hızır tarafından masum çocuğun öldürülmesi, geminin delinmesi ve duvarın tamir edilmesi fiillerinin mürşidlerin davranış ve hallerinin hikmet üzere olduğunu “kesin delili” (nass-ı kâti') olduğunu ifade etmiştir. Zira irşad ehli bu zatlar Allah'ın koruması ile her türlü münakaşa, cezalandırma, tevehhüm ve tereddütten, çirkin ve günah işlerden “mahfûz” durlar.¹¹⁴

Bu ifadelerle göre müellif şeyhleri, peygamberlerin ismet sıfatına benzer masum bir mürşid olarak kabul etmektedir. Kehf sûresindeki söz konusu âyetlerden “kullarımızdan bir kul”¹¹⁵ olarak bahsedilen Hızır'ın yaptığı işlerin arkasında derûnî bir bilgi ve hikmet taşıdığı anlaşılmaktadır. Fakat Hazînî'nin dediği gibi bu kıssanın hikmet sahibi şeyhlerin günahattan korunmuş bir kul olduğuna dair “kesin bir delil” olması tartışılır. Çünkü

¹¹⁰ Hazînî, vr. 14^b.

¹¹¹ İsrâ 17/65.

¹¹² Hazînî, vr. 15^a.

¹¹³ Taberî, c. VII, s. 438; Zemahşerî, c. II, s. 652; Neseî, s. 630; İbn Acîbe, c. III, s. 215.

¹¹⁴ Hazînî, vr. 81^a.

¹¹⁵ Kehf 18/65.

ilgili âyetlerde Hızır'ın günah ve kötülük işlemekten korunmuş bir mürid olduğu dair açık bir ifade bulunmamaktadır.

Tasavvuf literatüründe velâyet ile Allah'a karşı isyan hali birbirini nefyeden durumlar olarak anlaşılmıştır. Bu sebeple de Allah tarafından hata ve günaha korunmuş (hufz) olmayı velî için şart koşmuşlar ve bu durumu peygamberlerin ismet sıfatı gereği "ma'sûm" olmalarına benzetmişlerdir. Yani şeriata muhalif hareket eden bir kimse velî değil, nefis veya şeytana aldanmış kimsedir. Ancak velinin nebî statüsüne çıkarılmaması açısından da aralarındaki farklara dikkat çekilmiştir. Nebî her türlü günaha masum iken velî günaha devam ve ısrardan mahfuz olup günah işleyince de tevbe nasip olan kimsedir.¹¹⁶

d. Veliye Hiçbir Şeyin Gizli Kalmaması

Hazînî yedi türlü nur bulunduğunu ve bu nurlarla gayb alemindeki bazı şeylerin keşfedileceğini söyleyip bu nurları açıklar.¹¹⁷ Bu nurlar Hazînî'ye göre müridin manevî makamlarda yükselmesinde önünü görmesine yardımcı olur. Bu nurlar sayesinde melekût, nâsût, ceberût ve lâhut alemlerinin hakikatleri ve incelikleri görülebilir. Hazînî, hatta bu nurlar ile veliye hiçbir şeyin gizli kalmayacağını söyler. Ona göre bu durum aynı zamanda *"Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır."*¹¹⁸ âyetinin tefsiri ve gizli müfessiridir. Çünkü *"وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ"* *"Allah her şeye kadirdir."*¹¹⁹ âyetinden anlaşıldığı üzere veli kuluna bu özelliği bahsedebilir.¹²⁰

Hazînî veliye hiçbir şeyin gizli kalmayacağını aslında tasavvufî bir bakış açısıyla burada ayrıntılı bir şekilde açıkladığı yedi nur ile temellendirmektedir. Bu açıdan *"Allah her şeye kadirdir"* âyetine yaptığı atıfta Allah'ın veli kuluna böyle bir nimet verebileceğini kastetmiş olabilir. Ancak müellifin tamamen başka bir bağlamda Cenabı Hakk'a özel bir ifade olarak kible meselesi hakkında nazil olan *"Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır."* âyetini velâyet sahibi kimselere transfer etmesi âyetin bağlamı ve zâhirî manasının tamamen dışında bir yorumdur. Zaten kendisi de bu yorumun âyetin gizli bir tefsiri olduğunu ifade etmiştir. Halbuki tasavvufî tefsirlerde dahi bu âyet Allah'ın ehadiyyeti, mahlukata benzememesi ve ilminin kuşatıcı olması bağlamında yorumlanmıştır.¹²¹

Sonuç

Hoca Ahmed Yesevî'nin gördüğü tahsil neticesinde şariat ve tarikati telif etmesi, İslamiyet'in Türkler arasında tasavvuf yolu ile yayılmasında önemli

¹¹⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi* (İstanbul: Dergâh, 2003), s. 248.

¹¹⁷ Hazînî, vr. 67^a-69^a.

¹¹⁸ Bakara 2/115.

¹¹⁹ Bakara 2/284.

¹²⁰ Hazînî, vr. 69^a-69^b.

¹²¹ Bkz. Bursevî, c. I, s. 210; İbn Acîbe, c. I, s. 155-156.

bir etken olmuştur. Ahmed Yesevî ve ondan sonra gelen Yesevî dervişlerinin yazdıkları eserlerde de tarikatın usûl ve erkânının Kur'an ve Sünnet'e dayandırıldığı görülmektedir. Ahmed Yesevî'nin menakıbı ve Yeseviyye tarikatının adabı üzerine kaleme alınmış en önemli kaynaklardan biri olan Hazînî'nin *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr* adlı eserindeki referanslar bunun en açık göstergesidir. Hazînî'nin eserinde çok sayıda âyet ve hadise atıf yapması, tasavvufî düşüncesini dinî naslar üzerine bina etme gayreti olarak yorumlanabilir.

Söz konusu eserindeki Kur'ânî referanslarını incelediğimiz Hazînî'nin Kur'an'dan delil getirirken kullandığı yönteme bakıldığında ise onun tasavvufî konu ve kavramlar ile âyetler arasında çoğu kez lafzî düzeyde bir ilişki kurduğu görülmektedir. O, birçok defa istidlâl için kelimenin kökü itibariyle Kur'an'da yer almasını yeterli görmüş, delillendirme ihtiyacı duyduğu kavramı lafız olarak içeren âyetleri seçmiştir. Halbuki Kur'an'ın genelinde âyetlerin metinsel ve tarihsel bağlamalarını da dikkate alarak daha dakik bir istidlâl faaliyeti yürütebilirdi. Bununla birlikte onun tasavvufî kavram ve meseleleri açıklamak için sunduğu Kur'ânî delillerin bir kısmı bize göre âyetlerin bağlamına ve zâhirî anlamına uygundur. Ayrıca Hazînî'nin bu tür yorumlarında âyetlere verdiği anlamların müfessirlerin açıklamalarıyla da örtüştüğü görülmektedir.

Hazînî'nin istidlâllerinin bir kısmı ise âyetlerin zâhirî anlamına, siyakına ve müfessirlerin tercihlerine uymaz. O, bu hususta âyetlerin işârî anlamına ya da âyetle kavram arasında i'tibâr/analoji yöntemiyle kurulan benzerliğe dayanmış olmalıdır. Hazînî'nin tasavvufî tefsir alanına konu olacak yorumlarını ise tam da burası oluşturmaktadır. Bize göre onun bu tür istidlâleri keşften ziyade i'tibâr metoduna dayalı çıkarımlar olarak durmaktadır. Zira müellif eserde âyetle ilgili kalbine doğan herhangi bir manadan bahsetmemektedir. Ancak bu durum, âyetlerin zâhirî anlamlarının Hazînî tarafından inkar edildiği ve söz konusu bâtinî anlamların dinin temel esaslarıyla çeliştiği şeklinde anlaşılmalıdır. Bu anlamlandırmalar müellifin kendine özel yorumları olarak kabul edilebilir. İlgili çıkarımın dinin genel esaslarına uygunluğu önemlidir.

Hazînî'nin birkaç konuda delil getirmek için seçtiği âyetlere dair yorumları ve ulaştığı sonuçlar ise bize göre bir takım problemler taşımaktadır. Şeyhe itaat ve biati "farz-ı ayn" olarak görmesi, Hızır-Mûsâ (a.s.) kıssasını müridlerin günah işlemekten korunmuş olmaları konusunda "kesin delil" kabul etmesi ve veliye kainatta hiçbir şeyin gizli kalmayacağını ifade etmesi itikadî ve fikhî açıdan sorunludur. Sûfî müfessirler dahi ilgili âyetleri bu tür kesinlikte yorumlamamışlardır. Yazar âyetleri metinsel ve tarihsel bağlamının dışında tamamen sübjektif bir yorumla gayet özensiz bir şekilde kendi görüşünü desteklemek için kullanmıştır.

Son tahlilde *Cevâhirü'l-Ebrâr* örneğinde olduğu gibi tasavvufî eserlerde çok sayıda âyetin işârî veya i'tibârî yorumunun yer bulduğu bir gerçektir. Bize göre bunun gibi bazı tasavvufî konu, kavram veya esasların temellendirilmesi çabalarını toptan tebcil etmek ya da karşı çıkmak yerine meselelerin ayrı ayrı değerlendirilmesi isabetli olacaktır. Nitekim Hazînî'nin analogik yöntemle ulaştığı yorumlar tasavvufî tefsirin meşruiyet şartlarını taşıdığı takdirde tefsir ilmini zenginleştiren, yeni manaların tespitini ve tefsirin tek tip anlamlara sıkışmamasını sağlayan önemli katkılar olarak değerlendirilmelidir. Bununla beraber eserde dinin temel esaslarıyla çelişen bazı aşırı yorumlar da bulunmaktadır. Bu açıdan tasavvufî konularda herkesin her türlü istek ve fikrine Kur'an'dan bir delil çıkarmaması için işârî tefsirin kabul şartlarıyla ilgili literatürde var olan belirli sabitelere bağlı kalınması zaruridir.

Kaynakça

Âlûsî, Şehâbeddin es-Seyyid el-Bağdâdî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî*, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türasi'l-Arabî, ts.

Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.

Atmaca, Veli, "Hadisleri Bakımından Cevahirü'l-Ebrâr min Emvacî'l-Bihar (Yesevi Menakıbnamesi) Üzerine Bir İnceleme", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* XI/2, (2002): 327-344.

Ay, Mahmut, "İşari Tefsirde İtibar/Analoji Yöntemi", *Dini ve Felsefi Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*, (ed.) Bayram Ali Çetinkaya, İstanbul, 2012, c. II, s. 727-750.

Azamat, Nihat, "Cevâhirü'l-Ebrâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, c. VII, s. 432.

Baltacı, Burhan, "Müdâyene Âyeti Tefsiri (Bakara 2/282)", Yüksek Lisans Tezi, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998.

Beyzâvî, el-Kâdî Nâsıruddin Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Tefsîrü'l-Beyzâvî: Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, İstanbul: Dersaadet, ts.

Birişik, Abdülhamit, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, c. XL, s. 281-290.

Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.

Cebecioğlu, Ethem, "Hoca Ahmed Yesevi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39, (1993): 87-132.

Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, (thk.) Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhin, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.

Çalışkan, İsmail, "Ahmed Yesevî Düşüncesinde Kur'an'ın Yeri -Bir Gönül Erinin Mısralarına 'Ruh Veren' Ayetler-", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül*

Yesevî Dervîşi Hazîni'nin Âyetleri Anlama Yöntemi: Cevâhirü'l-Ebrâr'ın Kur'ânî Referansları Üzerine Bir İnceleme

Sultanları Buluşması 26-28 Mayıs 2014, Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), 2013, s. 415-428.

Demirci, Muhsin, *Nas Olgu İlişkisi Bağlamında Kur'an'da Sosyal Gerçeklik*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.

Ebüs-sûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî el-Hanefî, *Tefsîru Ebi's-Su'ûd: İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Riyad: Mektebetü'r-Riyadî'l-Hadîsiyye, ts.

Eraslan, Kemal, "Ahmed Yesevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989, c. II, s. 159-161.

....., "Yesevi'nin Fakr-name'si", *İstanbul Üniv. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1977, c. XXII, s. 45-120.

Eraydın, Selçuk, "Çile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, c. VIII, s. 315-316.

Erkaya, Muhammed Esad, "Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları" Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Fahredden er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr: Mefâtîhu'l-Gayb*, Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1433/2012.

Hazîni, *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâc-i Bihâr: İyilerin Dalgalı Denizlerinden Çıkardığı İnciler*, (haz.) Cihan Okuyucu, Mücahit Kaçar, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2014.

İbn Acîbe, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *el-Bahru'l-Medîd fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, Kahire, y.y., 1419/1999.

İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed, *et-Teshîl li-Ulûmi't-Tenzîl*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.

Kunt, İbrahim, "Sultan Ahmed Hazîni'nin Hayatı ve Eserleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* V/13, (2004): 265-288.

....., "Hazini ve Divanı (İnceleme-Metin)", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, (haz.) Ali Özek v.dğr., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, (thk.) Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.

Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, (haz.) Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh, 2003.

....., *Letâifü'l-İşârât*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2000.

Mahmudova, Samire, "Hazini'nin 'Menba'u'l-Ebhar fi Riyazi'l-Ebrar' Adlı Eserinin Tahkik Neşir ve Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, İstanbul: Dârü'l-Mîzân, 2005.

Nadirhan, Hasan, "Hazînî (ö. 1002-1593-4)'nin Menba'u'l-Ebhâr fi Riyâzi'l-Ebrâr Adlı Eseri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi III/7*, (2001): 243-248.

Nesefî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1421/2000.

Öngören, Reşad, "Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, c. XL, s. 119-126.

Refiu'ddin, Seyfuddin ve Hasan Nadirhan, "Hazînî'nin 'Câmiu'l-Mürşidîn' Adlı Eseri Hakkında" *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi V/12*, (2004): 159-166.

Şeyhzâde, Muhyiddin Mehmed b. Mustafa el-Kocevî, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, (nşr.) Muhammed Abdülkâdir Şahin, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1999.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Kahire: Dârü'l-Hâdîs, 1431/2010.

Tosun, Necdet, "Yeseviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, c. XLIII, s. 487.

Uludağ, Süleyman, "İşârî Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, c. XXIII, s. 424-428.

....., "Kerâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, c. XXV, s. 265-268.

..... ve Selçuk Eraydın, "Erbâin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, c. XI, s. 270-271.

Yesevî, Ahmed, *Dîvân-ı Hikmet*, (haz.) Hayati Bice, edit. Mustafa Tatçı, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016.

Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Yılmaz, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

Zeccâc, Ebû İshak İbrahim es-Serî, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbüh*, Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2003.

Yesevî Dervişı Hazîni'nin Âyetleri Anlama Yöntemi: Cevâhirü'l-Ebrâr'ın Kur'ânî Referansları Üzerine Bir İnceleme

---

Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer Muhammed, *Tefsîrü'l-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vîl*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1424/2003.

Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân*, Kahire: İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.

